

УДК323.2

Горчаков Д. П.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Розглянуто відповідальність як категорію суспільних наук і політичної науки зокрема. Звернено увагу на два головних значення відповідальності: ретроспективне (вина, покарання) та перспективне (почуття обоє 'язку). Відповідальність запропоновано розуміти як невід'ємний атрибут влади й обоє 'язок тих, хто її здійснює, як один із чинників суспільної солідарності.

Найбільш поширеним є розуміння відповідальності як покарання або, принаймні, певні негативні наслідки дій суб'єкта. Протилежним до цього розуміння виглядає значення терміна у таких словосполученнях, як «почуття відповідальності», «відповідальна поведінка» тощо. Чи існує зв'язок між цими значеннями? Чи, може, слово «відповідальність» тут є омонімом? З'ясування цього питання є першим завданням даної роботи.

Друге завдання - вивчити можливість застосування поняття відповідальності до сфери політики. На наш погляд, відповідальність має бути визнана як категорія політичної науки. Категоріями у науці прийнято вважати найбільш загальні й фундаментальні поняття, які відображають важливі явища або властивості речей. Ми

відстоюватимемо думку про те, що поняття «відповідальність» має бути поставлене в один ряд із засадничими категоріями політичної науки. Тому належить довести, що воно описує важливі явища світу політики, і без нього такий опис не є достатньо вичерпним і адекватним.

Поняттю відповідальності присвячено велику кількість юридичної літератури, в якій воно переважним чином трактується у значенні негативних наслідків для суб'єкта, що склалися внаслідок порушення ним законодавчих норм. В етиці відповідальність найчастіше є синонімом поняття вини або морального переживання від її усвідомлення. В політичній науці є поширеним застосування поняття відповідальності на позначення зв'язку між громадянами та обраними ними посадовими особами, а також між парламентом

та урядом. Смысл поняття відповідальності тут пов'язаний із підзвітністю. Спільним для наведених значень досліджуваного поняття у різних галузях знання є наявна в них оцінка результатів дій, що мали місце у минулому. Однак, поряд з цим, належить визнати існування і зворотного вектора відповідальності - її спрямованості у майбутнє. В юриспруденції — це свідоме, «відповідальне» ставлення до законодавчих норм, розуміння необхідності їх дотримання. В етиці - усвідомлення обов'язку дбати про наслідки своїх дій (Г. Йонас, П. Рікер), «обов'язок влади» (Г. Йонас). Таке розуміння відповідальності було характерним як для західної, так і для радянської етики і юриспруденції з другої половини ХХ століття. Оскільки поняття відповідальності вживається у багатьох сферах знання, то і його вивчення потребує міждисциплінарного підходу, окресленого такими галузями, як філософія (зокрема етика), юриспруденція та політична наука.

Ретроспективна та перспективна відповідальність

Неважко помітити, що в розумінні відповідальності як покарання первинною є об'єктивна дія суб'єкта. Після неї відбувається оцінка цієї дії за допомогою певного набору критеріїв - норм (моральних, соціальних, законодавчих). Якщо встановлено порушення цих норм, спільнота (безпосередньо або через уповноважені установи й посадовців) застосовує до суб'єкта каральні санкції. Отже, визначення відповідальності в сенсі покарання потребує звернення у минуле. В юриспруденції таку відповідальність прийнято називати «ретроспективною».

Однак радянський юрист О. Е. Лейст наполягав на некоректності терміна «ретроспективна відповідальність», бо, на його думку, навіть у відповідальності як покаранні міститься певна перспектива, адже «її мета - не помста, а виправлення і перевиховання правопорушника» [6, 214]. Строго кажучи, з цим важко не погодитися, проте в нашому дослідженні для зручності ми таки вживатимемо термін «ретроспективна відповідальність» у значенні покарання.

Розрізнення ретроспективної та перспективної відповідальності в юриспруденції ґрунтується на ширшому розумінні ролі права та закону, ніж просто покарання. Охоронно-превентивна функція законодавчих норм є дуже важливою для захисту соціальної системи, проте вона не повинна затьмарювати їхню іншу підставову функцію - регулятивну. Ці твердження справедливі й для

соціальних норм у цілому. Отже, відповідальність можна тлумачити як усвідомлення суб'єктом обов'язку (перед кимось і за щось). Перспективна відповідальність «у соціально-політичному сенсі ...може розглядатися як усвідомлена і прийнята особою соціальна необхідність ініціативного виконання обов'язку, всієї суми обов'язків, що покладені на особу - політичних, моральних, правових тощо» [2, 274].

Відповідальність у значенні обов'язку буває об'єктивно та суб'єктивно спрямованою. Об'єктивно спрямована відповідальність - це обов'язок індивіда дотримуватися чинних соціальних норм (моралі чи права), що є неодмінною умовою його перебування у даній спільноті. Ці норми є об'єктивним результатом історичного розвитку, втіленням досвіду покоління; отже, вплив окремої особистості тут буває несуттєвим. Значення ж суб'єктивної відповідальності є близьким до того, яке вкладав у поняття обов'язку І. Кант, формулюючи категоричний імператив. Вочевидь, «суб'єктивна відповідальність часом не збігається з об'єктивною» [8, 12].

Відповідальність розуміють ще і як обов'язок у функціональному значенні, наприклад як посадові обов'язки, коли кажуть, що хтось відповідає за виконання певної роботи. З таким значенням відповідальності пов'язане її розуміння як підзвітності, обов'язку доповідати про виконану роботу чи хід її виконання.

Отже, перспективна відповідальність - це:

- усвідомлення обов'язку («відповідальне ставлення» до своїх обов'язків);
- функціональні, посадові обов'язки;
- підзвітність.

Слід наголосити, що обидва значення відповідальності - ретроспективне та перспективне - нерозривно пов'язані між собою. Дехто з дослідників розглядає їх укупі як складові комплексного поняття відповідальності: «З точки зору соціального механізму відповідальність ґрунтується на формуванні й нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків (належна поведінка) та на можливості застосування соціального примусу (у різних формах) у разі невиконання цих обов'язків» [1, 13].

Влада як відповідальність

У книзі «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації» Г. Йонас розрізняє два розуміння відповідальності. По-перше, це «*ex-post-facto* звіт за скоєне» [4, 143]. По-друге, - «обов'язок влади». Той, хто має владу, є відповідальним за об'єкт своєї влади, причому

цей обов'язок є як об'єктивним, так і суб'єктивним або афективним - через почуття обов'язку. «Вимога предмета, яка пов'язана з непевністю його існування, з одного боку, та совість влади, що виявляється в обов'язку щодо її активності, з іншого, об'єднуються в позитивному почутті відповідальності активного суб'єкта, який так чи інакше втручається в буття речей» [4, 144].

Говорячи про «непевність предмета», Г. Йонас виходить з того, що сучасні технології дають людині необмежену владу над природою і людством, більше того, - можливість знищення земної кулі. «Природа людської діяльності настільки змінилася, що відповідальність з досі не знаним змістом і горизонтом майбутнього вперше увійшла в царину політичної діяльності, а отже, й політичної моралі» [4, 185]. З огляду на неосяжність обсягу й часових горизонтів влади людини її відповідальність також є всеосяжною.

Всеосяжна відповідальність у розумінні Г. Йонаса поширюється не лише на технологічну могутність людства в цілому, яка загрожує термоядерною війною або вихолощенням людської унікальності внаслідок клонування. Відповідальність у такому розумінні цілком застосовна й до конкретної, сказати б, приземленої політики. Адже сучасні технології впливу на виборців за допомогою засобів масової інформації, новітніх психологічних прийомів і методик дають політикам практично необмежену владу над поведінкою громадян на виборах і після них.

На думку Г. Йонаса, відповідальність є невід'ємним атрибутом влади; отже, «тільки-но досягнуто влади, одразу ж з'являється й об'єктивна відповідальність» [4, 157-158]. Відповідальність політика за життя суспільства виникає незалежно від способу, у який він отримав свою владу (результат виборів, успадкування чи узурпація) і здійснює її (демократичне чи недемократичне правління). Тому у загальному вигляді схоже, що боротьба за владу зводиться до боротьби за відповідальність. Однак насправді це не зовсім так, бо разом із відповідальністю влада має інші принади: престиж, славу, багатство тощо. Часто трапляється, що ці супутні риси влади стають головною метою боротьби за владу.

М. Вебер, який був одним з перших, хто досліджував питання політики як професії й бюрократії як окремої соціальної групи, розрізняв відповідальність політиків та відповідальність чиновників, їх відмінність між собою обумовлена їх

різною природою. «Ставати на чийсь бік, боротьба, пристрасть - *ira et studio* - це стихія політика і насамперед політичного вождя» [3, 666]. Його відповідальність - особиста. Він не має права відхилити або скинути її. Відповідальність чиновника - іншого штибу. Його завдання - управляти об'єктивно. Якщо «вища установа наполягає на виконанні наказу, який здається йому помилковим, справа честі чиновника - виконати наказ під відповідальність того, хто наказує, виконати сумлінно й точно, так, наче цей наказ відповідає його власним переконанням» [3, 666].

Члени уряду - міністри, політики за професією, відповідають за конкретні ділянки роботи життя нації (*policies*), наприклад закордонні справи, торгівлю, фінанси, транспорт, оборону тощо. Однак це не перетворює їх на чиновників, бо вони мають утілювати один певний курс, поділяючи обов'язки з міркувань зручності. Через це уряд на чолі з прем'єр-міністром несе колективну відповідальність за здійснення свого курсу. Це справедливо для парламентської моделі. У президентській державі головну відповідальність покладено на президента, а члени кабінету (адміністрації) відповідальні вже перед ним. Їх відповідальність перед виборцями виявляється опосередкованою — через належність до команди певного президента.

Отже, відповідальність можна визначити як турботу про щось вразливе, піднесено до рівня обов'язку. У цьому зв'язку П. Рікер підкреслює, що «новий імператив відповідальності, сформульований Г. Йонасом, не підмінює класичну ідею відповідальності у розумінні звинувачення, але, уточнюючи й збагачуючи, підносить її на рівень змін людської діяльності у технологічний вік» [9, 303].

Політична відповідальність

У книзі «Питання вини. Про політичну відповідальність німецького народу», написаній 1946 року, К. Ясперс визначає політичну відповідальність як дії державного діяча або належність до певної спільноти [10, 18]. Сліддати пояснення другого значення. Якщо людина пов'язана зі спільнотою, вона може впливати на неї і відповідає за її дії. Ця відповідальність є виключно відповідальністю за належність до певної групи і не є кримінальною, моральною або метафізичною відповідальністю кожного окремого члена даної групи. Вона - наслідок випадковості: поразки на виборах або у війні.

Наслідком політичної відповідальності буває обмеження або позбавлення політичної влади чи політичних прав. Це може стосуватися певної партії чи правлячого кабінету. Політична відповідальність не обов'язково тягне за собою кримінальну, з одного боку, чи моральну - з іншого. Відомо, що політика тісно переплетена з правом та юриспруденцією; політична сфера ґрунтується на правових нормах та їх більш чи менш адекватних вираженнях у законодавчих кодексах. Усе ж специфіка політичної відповідальності полягає в тому, що притягнення до неї не потребує порушення якогось юридичного закону.

Проблема колективної відповідальності

Власне можливість існування колективної відповідальності викликає сумніви. Очевидно, що всі члени якоїсь соціальної групи не можуть мати однакові бажання і діяти як один. Однак карати за якісь негаразди «чужих», створювати образ спільного ворога - це поширений прийом популістських лідерів, особливо, коли це дозволяє перекинути свої гріхи й помилки на інших, уникнути необхідності шукати проблеми в собі. «Тотальний ворог, тотальна війна, тотальна держава», - так висловився свого часу К. Шмітт, один з інтелектуальних супутників нацизму. Цим принципом керувалися більшовики, винищуючи або позбавляючи громадянських прав дворянство та заможні класи; нацисти, «вирішуючи» єврейське чи циганське питання. Сучасні етнічні чистки, зокрема в країнах Африки, - також приклади застосування колективної відповідальності.

Цікаву точку зору на проблему колективної відповідальності висловив К. Ясперс. Мислитель виділив чотири види провини: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну. Колективна провина, на його думку, може бути лише політичною: «немає сенсу звинувачувати народ як ціле у злочині, злочинець - це завжди окрема людина» [10, 27]. Всі люди причетні до політики тим чи іншим чином. Навіть якщо людина зовсім не цікавиться політикою і не ходить на вибори, «політична відповідальність залишається з нею, бо вона живе завдяки порядку в державі. Поза сучасною державою немає нічого» [10, 41]. Л. С. Мамут називає це «презумпцією політичної відповідальності народу» [7, 22].

Якщо людина належить до певного колективу, вона має з ним певні зв'язки, які «спираються не тільки на обрахунок втрат і здобутків, а й на

віру в спільне призначення, на безкорисливу солідарність, яку ми визнаємо навіть тоді, коли грішимо проти неї» [5, 65]. Подібну думку знаходимо і в Г. Йонаса [4, 152-153]. Особа може якимсь чином впливати на свою спільноту. Коли вона ніяк не намагається протистояти протиправним діям, вона стає причетною до злочину. У Кримінальному кодексі України можна знайти статті, які передбачають покарання за приховування злочину, потурання злочинним діям. У статті 60 Конституції України зазначено, що «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази». Однак на практиці таке право далеко не завжди дотримується.

Л. С. Мамут зазначає, що колективну відповідальність не можна розглядати як кругову поруку. Він розвиває думку Г. Кельзена і його радянського послідовника у 1920-х роках Я. М. Магазинера. Останній розглядав державу як товариство взаємного страхування: «всі повинні відповідати за збитки, яких зазнає кожний, і кожен має постраждати у біді, яка спіткала всіх, - що і є суспільною солідарністю» [7, 26]. Якщо громадяни вирішують суперечку між собою, то один з них може бути присуджений до відшкодування збитків іншому зі своїх коштів або майна. Коли ж громадянин позивається до держави й отримує відшкодування, виходить, що народ, організований у державу, компенсує одному громадянину шкоду, завдану неправомірними діями державного апарату. На цьому прикладі добре видно перетворення ретроспективної відповідальності народу на перспективну. Відповідаючи за минулі дії, народ вчиться відповідати за майбутнє - допускати до управління кращих своїх представників, формувати таку систему, за якої неможливі зловживання тощо.

К. Ясперс та Л. Колаковський дотримуються тієї точки зору, що відповідальність громадян певної держави є швидше співпереживанням, почуттям провини за дії своїх співвітчизників, сучасників або предків. Таке почуття є суто добровільним. Може здатися, що воно принижує народ, але з іншого боку, якщо такого почуття немає, то «ми не будемо здоровими; нас переслідуватиме тінь неправди, і ми будемо нездатні до опору, коли виникнуть якісь нові... ситуації, коли треба буде боронити національну гідність» [5, 68]. Колективна відповідальність, отже, є невід'ємним атрибутом суспільної або навіть загальнолюдської (метафізичної, у термінах К. Ясперса) солідарності.

К. Ясперс також писав, що провина народу може полягати у двох речах: по-перше, це «безу-

мовна політична покiрнiсть будь-якому керiвнику», а по-друге, «сутнiсть керiвника, якому ти пiдкорився» [10, 66]. У вiльному суспiльствi, в принципi, вiдсутнє ставлення до керiвника як до батька. Тут керiвництво пiддане невпинному контролю й ротацiї. Допускати узурпацiю влади - це прояв безвiдповiдальностi громадян даної держави.

Окремо постає питання мiжнародно-правової вiдповiдальностi держави. Згiдно з мiжнародним правом, вiдповiдальною за дiї будь-яких державних органiв є держава в цiлому. Такий принцип прийнятий, наприклад, у практицi Європейського суду з прав людини. У свою чергу, «народ, органiзований у державу, може (i покликаний) у силу свого статусу носiя функцiї публiчної влади, суверена, визначати безпосереднiх винуватцiв правопорушень» [7, 24]. Іншими словами, виконавши свої зобов'язання згiдно з присудом мiжнародного судового органу, держава має подати регресний позов до конкретного винуватця (посадової особи) вiдповiдно до внутрiшнього законодавства. Винятком з цього правила є вiйськові злочини та злочини проти людства, якi пiдлягають спецiальному мiжнародному трибуналу.

Отже, колективна вiдповiдальнiсть не є злом сама по собі. Вона стає ним, коли її тлумачать помилково. Кримiнальна й цивiльна вiдповiдальнiсть має бути лише iндивiдуальною й ґрунтуватися на об'єктивних дiях правопорушника. Колективною може бути лише моральна вiдповiдальнiсть, причому вона є абсолютно добровiльною. Водночас вона є колективною настiльки, наскiльки таке почуття випадково присутнє у рiзних людей.

Висновки

Виходячи з загального подiлу поняття вiдповiдальностi на ретроспективну та перспективну, в обiгу полiтичної науки поняття вiдповiдальностi може набувати декiлькох значень.

По-перше, це загроза покарання i власне покарання полiтикiв, якi не дотримуються взятих на себе зобов'язань. Воно може набувати вигляду вотуму недовiри уряду, вiдкликання депутата, вiдставки, в тому числi добровiльної, тощо. Полiтичну вiдповiдальнiсть слiд чiтко вiд-

рiзняти вiд кримiнальної, в тому числi в аспектi покарання.

По-друге, вiдповiдальнiсть — це усвiдомлення суб'єктом влади свого обов'язку перед об'єктом цiєї влади. Змiст такого обов'язку полягає в захистi вiд негативного впливу iнших суб'єктiв або зовнiшнiх (природних) умов. Таким чином, iдея вiдповiдальностi розкриває таку рису поняття влади, як самообмеження. Іншими словами, влада в суспiльствi - це iнструмент його захисту й полiпшення умов життя його членiв, наданий певнiй особi або групi осiб вiд iменi народу. Суспiльна влада - це обов'язок, а не засiб для задоволення власних потреб.

Якщо вся влада в суспiльствi належить народу i здiйснюється окремими особами вiд його iменi, то народу належить i найбільша вiдповiдальнiсть. Отже, вiдповiдальнiсть — це активна громадянська позицiя особи. Бути вiдповiдальним - не означає лише брати на себе вiд когось тягар вiдповiдальностi, а й потребувати її. Бути вiдповiдальним у полiтицi - значить сприймати її як власну справу, цiкавитися нею, вимагати бiльше iнформацiї, нiж та, що надходить iз засобiв масової iнформацiї чи заяв полiтикiв.

Як ми вже зазначили вище, боротьба за владу є боротьбою за вiдповiдальнiсть, так би мовити, об'єктивну, тобто таку, що виникає незалежно вiд того, чи усвiдомлює її можновладець, чи нi. Звiсно, якщо такого усвiдомлення немає, це вiдкритий шлях до узурпацiї влади та її свавiльного застосування. На нашу думку, демократiя є типом полiтичної системи, у якiй i полiтична елiта, i народ усвiдомлюють власну вiдповiдальнiсть за свою владу. Ця вiдповiдальнiсть полягає в збереженнi демократiї як рамок, у яких вiдбувається вiльна конкуренцiя рiзних проектiв соцiального розвитку.

Слiд зауважити, що, пропонуючи поняття вiдповiдальностi як категорiї полiтичної науки, ми не намагаємося винайти всеосяжну «теорiю вiдповiдальностi», з допомогою якої можна пояснити всi полiтичнi явища. На нашу думку, поняття вiдповiдальностi дуже вдало вiдображає й поєднує такi аспекти полiтики, як необхiднiсть обмеження влади, справедливий подiл влади мiж усiма членами суспiльства, недопущення її узурпацiї.

1. Агеева Е. А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект).- Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990.— 114 с.
2. Алексеев С. Общая теория права.- М.: Юрид. лит., 1981.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения.-М.: Прогресс, 1990.—С. 644-706.

4. Йонас Г. Принцип вiдповiдальностi. У пошуках етики для технологiчної цивiлiзацiї.- К.: Лiбра, 2001.- 400 с.
5. Кишаквський Л. Мiнi-лiскцiї на макс-теми- К.: Основи, 1999.- 133 с.
6. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву.- М.: Изд-во МГУ, 1981.- 240 с.

1. Мамут Л. С. Проблема ответственности народа // Вопросы философии.- 1999.- № 8.- С. 19-28.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности.- Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1983.- 240 с.
9. Рікер П. Післямова до «Часу і відповідальності» // Рікер П. Навколо політики.- К.: Дух і літера, 1995,- С. 285-311.
10. Ясмерс К. Вопрос о виновности: О политической ответственности Германии.- М: Прогресс, 1999.- 146с.

D. Gorchakov

RESPONSIBILITY AS A NOTION OF POLITICAL SCIENCE

A notion of responsibility in social sciences in general and political science in particular is studied in the article. Two main meanings of responsibility are studied, retrospective (guilt, punishment) and prospective (feeling of duty). Responsibility is an unalienable attribute of power and a duty of those in power. At the same time it can serve as a means to achieve social cohesion.